

ОСТАННІЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ АРХІМАНДРИТА КЛИМЕНТІЯ ШЕПТИЦЬКОГО (1947-1951 рр.)

На основі архівних документів, що перебували до останнього часу під грифом «цілком таємно», висвітлено останній період життя архимандрита Климентія Шептицького. Проаналізовано насильницькі дії органів МДБ, моральна та фізична шкода, завдана ними К. Шептицькому. Оцінено приклад його твердої позиції у питаннях віри, відстоюванні прав вірних.

Ключові слова: Климентій Шептицький, архимандрит, органи МДБ, допити, постанова, в'язниця.

На основе архивных документов, находящихся до последнего времени под грифом «совершенно секретно», освещено последний период жизни архимандрита Климентия Шептицкого. Проанализировано насильственные действия органов МГБ, моральный и физический ущерб, причиненный ими К. Шептицкому. Оценено пример его твердой позиции в вопросах веры, отстаивании прав верующих.

Ключевые слова: Климентий Шептицкий, архимандрит, органы МГБ, допросы, постановление, тюрьма.

Based on archival documents, which were until recently classified as "top secret" and highlighted the last period of life Archimandrite Clement Sheptytsky. Analyzes the violence of the MGB, moral and physical harm caused to them K. Sheptytsky. Evaluated example of its firm position in matters of faith, defending the rights of believers.

Key words: Clement Sheptytsky, Archimandrite, MGB bodies, questioning, ruling, prison.

В сучасних релігієзнавчих дослідженнях чільне місце посідає проблема вивчення процесів ліквідації Греко-католицької церкви (ГКЦ). Незважаючи на значний науковий інтерес до даного питання, досліджувана тематика ще не стала об'єктом комплексного вивчення науковцями, що певною мірою пояснюється засекреченістю значної кількості джерел.

Потребує поглибленого наукового вивчення роль духовенства у збереженні ГКЦ, що особистим мученицьким прикладом заклало фундамент церкви, яку не змогла знищити радянська влада. У цьому зв'язку вагомому наукову цінність, пізнавальне й практичне значення має діяльність отця Климентія Шептицького у сучасному національно-культурному відродженні українського народу, формуванні релігійної парадигми, розбудові церковних структур ГКЦ.

Автор поставила за мету проаналізувати останній період життя архимандрита студитського чину К. Шептицького у 1947-

1951 рр. Об'єкт дослідження – репресивна політика радянської влади щодо ГКЦ взагалі, та її окремих осіб зокрема. Предмет дослідження – останній період життя архимандрита К. Шептицького.

Джерельною базою статті є особова справа 74978 (у двох томах) К. Шептицького [19, 20], що зберігається в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (м. Київ) у фонді 06. Слід зазначити, що автором вперше введено у науковий обіг документи процесуального та біографічного характеру К. Шептицького, що власне і складає наукову новизну цієї публікації.

Особливої уваги в дослідженні заслуговують спогади співв'язнів архимандрита Р. Новосада [9] та І. Кривуцького [6], опубліковані у тематичному збірнику «Архимандрит Климентій (Шептицький)».

На сторінках періодичних видань України також публікувалися статті про ігумена, які, незважаючи на популярний характер і розрахунок на масового читача, містять певну

інформаційну цінність. Так, у 1993 р. співв'язень ігумена Орест Дворников опублікував у газеті «За вільну Україну» невелику статтю «Климентий Шептыцький в моєй життєвій» [2]. Чимало цікавих фактів міститься у спогадах Василя Конашевича-Сагайдачного, опублікованих у журналі «Сучасність» [5]. Це була перші публікації про К. Шептицького у незалежній Україні.

Окремі аспекти останнього періоду життя архімандрита Климентія містяться у публікаціях М. Марущака «Винним себе не визнаю» (1995 р.) [7] та І. Парашака «Хто встане зо мною навпроти злочинців» (1994 р.) [10], надрукованих у релігійному часописі «Мета».

Серед сучасних українських науковців до вивчення життя та духовної спадщини архімандрита Климентія найбільше спричинилися Севастіян Дмитрух [3], Мануїл Пишкевич [11], Ігор Мицько [8], Ірина Пікулик та Любомир Сенік [12]. Як свідчить аналіз історіографічних праць, на сьогодні практично відсутні науково виважені публікації, у яких би досліджувалася задекларована проблематика. Найбільше досліджувана тематика проаналізована у працях Вікторії Чернописької [15, с. 250-255; 16, с. 37-43; 17, с. 141-146].

Із метою остаточного припинення опозиційної кампанії духовенства відносно Ініціативної групи та радянської влади, а відтак позбутися одного з найавторитетніших священиків та позбавити ГКЦ фактичного керівника в особі К. Шептицького, внутрішніми органами УРСР 30 травня 1947 р. прийнята постанова про його арешт [19, арк. 3]. Підставами якої для начальника управління МДБ у Львівській області, генерала-лейтенанта Вороніна, стали, одержані від майора Божко дані про «ворожу радянському ладові» як організаційну, так і безпосередню діяльність архімандрита Климентія в період до 1938 року, під час німецької окупації Галичини та після 1944 року [19, арк. 1].

Зокрема, видавнича діяльність К. Шептицького пов'язувалася з друком «ідейно-ворожої» літератури, яку найбільш повно, на думку слідчого МДБ, відображали цитати «Пам'ятки з Унева», виданої у 1937 р., у якій зазначалося, що «кровожерлива більшовицька Москва надумала знищити церкву в ім'я Бога на всій земній кулі...» [19, арк. 2]. Наступним аргументом було те, що К. Шептицький був

впливовою особою у формуванні національного руху та здійснював у цьому напрямі практичні дії: підтримував зв'язки з керівниками підпільних структур ОУН та УПА, організував разом із ченцями лікарню для поранених повстанців, переховував їх у монастирі (криївка була виявлена 17 січня 1946 р.) та систематично, в усіх очолюваних ним студитських монастирях, відбувалися богослужіння за полеглих у боротьбі за незалежну Україну.

Як бачимо, слідчі НКДБ зробили так, що в обвинувальному висновку містилися «злочини» винятково політичного характеру, і лише в останньому пункті (з восьми) К. Шептицькому інкримінували активне поширення католицизму в краї [19, арк. 2]. Проте і це, здавалося б релігійне обвинувачування, мало політичне забарвлення, оскільки ГКЦ була забороненою в СРСР.

5 червня 1947 р. К. Шептицького заарештовано, як згадують сучасники, під час молитви у келії. У кімнаті проведено обшук, у результаті якого знайдено антирадянську літературу та два плакати ОУН із зображенням у центрі національного тризуба та підписом «Слава Україні! Героям слава!», що були сховані у дивані спальні [19, арк. 7]. Однак, за свідченням тогочасних монахів, листівки були сфабриковані та підкинута працівниками МДБ [3, с. 117], іншою підставою такого припущення є те, що у келії дивана не було, а стояло дерев'яне ліжко. Отже, це дає підстави вважати, що і ця, і інші подібні докази фальсифікувалися для звітності про свою роботу працівниками МДБ.

Опис особистого майна, складений 5 липня 1947 р., містив 7 пунктів (свідоцтво про народження, паспорт, гроші у сумі 4 436 карбованців та ін.) [19, арк. 7]. Проте наступного дня працівники МДБ провели черговий обшук, внаслідок якого конфіскували періодичку (масою 6 кг) [14, арк. 8] та бібліотеку (близько 3 000 томів), які належали ув'язненому [19, арк. 9].

Очевидно, що з метою залякування монахів та мешканців села його везли на відкритій вантажівці, між двома солдатами з демонстративно наставленою зброєю. Архімандрит Климентій зміг тільки вклонитися людям, які стояли біля своїх домівок, та поблагословити село [8, с. 104].

Після двох допитів у внутрішній в'язниці УМДБ м. Львова о. Климентія звинуватили в антирадянській діяльності і у співпраці із Ватиканом, які були передбачені статтями 54-1 «а» та 54-2 Кримінального Кодексу УРСР [1, с. 41], попередньо ознайомивши підсудного з постановою про звинувачення в якості обвинуваченого [19, арк. 337]. Архімандрит заперечив винесений вирок та свою вину, акцентуючи на тому, що політикою не займається.

Згідно з розпорядженням органів держбезпеки УРСР за № 3/4/1571 (від 26 червня 1947 р.) о. Климентія 27 червня переведено до Києва у внутрішню в'язницю МДБ УРСР [18, арк. 6]. Аналіз джерельної бази засвідчує, що саме тут найбільше знущалися над 78-річним чоловіком. Про це свідчить інформація про нічні допити, що зберігається в особовій справі К. Шептицького за № 3103 в інформаційному центрі УВСД Володимирської в'язниці [3, с. 119].

«Виклик» – це невеличкий клаптик паперу, на якому вказане прізвище в'язня, дата і час допиту та прізвище слідчого. Для ілюстрації нелюдського ставлення до ігумена достатньо із 45 таких документів проаналізувати три: 29 серпня 1947 р.: допит відбувався від 23.00 до 2.30, 2 вересня поточного року – від 23.00 до 2.00, 16 вересня – від 22.10 до 0.35. З метою психічного виснаження допити проводилися вночі [3, с. 118].

Аналіз протоколів свідчить про те, що на початковому етапі слідства архімандрит рішуче заперечував будь-які звинувачування у співпраці з підпіллям, бо як духовна особа політикою не займається. Проте, добре інформовані працівники МДБ, на основі допитів інших священиків, змусили К. Шептицького визнати, що в монастирі була криївка, монахи систематично допомагали повстанцям медикаментами та підтримували з ними зв'язки [19, арк. 191].

Слідчі намагалися інкримінувати архімандриту якомога більше звинувачувань, тому наводили чимало прикладів із свідчень настоятельки студитського монастиря Олени Вітер, яка внаслідок виснажливих допитів розповіла, що особисто була членом УПА, а також із дозволу К. Шептицького монахині та монахи Студитського чину надавали постійну медичну та матеріальну допомогу

повстанцям, виховували в своїх інтернатах їх дітей [19, арк. 198-209]. На вимогу радянських органів, він підтвердив отриману ними інформацію, проте заперечивши у ній будь-які елементи політики, пояснив соціальну діяльність чернецтва християнським обов'язком.

Слід зазначити, що незважаючи на психологічний тиск під час допитів, архімандрит не назвав жодних прізвищ живих священиків чи підпільників, а лише під тиском фактів підтверджував відому працівниками МДБ інформацію.

Постанова про арешт яскраво ілюструє те, що головним обвинувачуванням була не тільки допомога підпіллю, але, насамперед, намагання налагодити контакт із проводом ОУН. На початку К. Шептицький пояснював свої кроки виконанням завдання, яке поставило радянське керівництво перед уніатською делегацією у Москві. Проте, внаслідок наведених слідчими фактів із протоколів інших допитуваних був змушений прийняти їх основні аргументи. Основною метою, якою він керувався, було звернення за допомогою, щоб скористатися засобами та можливостями ОУН у справі передачі до Ватикану інформації про ліквідацію радянською владою ГКЦ та знищення духовенства [19, арк. 171-177]. Як бачимо, К. Шептицький старався будь-якими способами спонукати Ватикан до офіційних заяв і протестів на підтримку переслідуваних

Ознайомлюючись із матеріалами кримінальної справи, автор звернула увагу насамперед на те, що, по-перше, допити проводились російською мовою, а це було порушенням радянських законів про ведення судочинства рідною мовою. По-друге, протоколи писалися зовсім не літературною мовою. Важко повірити у те, що К. Шептицький, маючи дві вищі європейські освіти, міг відповідати на запитання слідчого, використовуючи такі «вишукані» терміни, як «лица», «связи», «преступная среда», «руководящий состав», «реакционное грекокатолическое духовенство». Усе, очевидно, було набагато простіше, Климентій Шептицький відповідав українською мовою, а слідчий писав протокол російською мовою, намагаючись відповіді подати термінологією тогочасного радянського судочинства, у

якому б фігурували особи, зв'язки, і звичайно «злочинна діяльність».

Спів'язні архімандрита у Київській в'язниці розповідають про те, що присутність у камері о. Климентія, його поведінка, ввічливе і доброзичливе ставлення створювало відповідну атмосферу зразкової поведінки усіх присутніх. *«Спостерігаючи щоденно за поведінкою о. Климентія, за його справжньою посвятою Богові, незаперечною відданістю вірі своїх предків, любов'ю до свого знедоленого народу, я вже тоді міркував собі [як згадував один із спів'язнів], що такі люди повинні бути зачислені в список тих багатьох мучеників, святих, якими заповнений наш церковний календар. Вже тоді я розумів, що мав щастя спілкуватися зі святою людиною. Коли закінчилось слідство, я з превеликим жалем розставався з небуденною людиною, ангельської доброти і душевної щедрості»* [9, с. 78-79]. У його особі поєднувалася висока духовність, освіченість і надзвичайно багатий життєвий досвід. Його перебування у в'язниці було наглядним доказом злочинної суті більшовицької системи [6, с. 74].

Згідно зі свідченням Й. Кладочного, який мав можливість під час очної ставки розмовляти з о. Климентієм, архімандрит дав оцінку ув'язненню: *«Для мене тюремна камера – це монаша келія. Живу так, як жив би в монастирі. Тишуся тим, що можу багато молитися, що можу все те переносити та жертвувати себе Господу Богу»* [4, с. 3]. Усі труднощі в'язничого життя – нічні допити, шантаж, залякування, переведення з одного місця на інше – архімандрит переносив так, як вимагала цього церковна догматика.

Слідство тривало 7 місяців і 15 січня 1948 р. слідчі прозвітували про його завершення та підготували обвинувальний вирок за статтями 54-1 та 54-2 Кримінального кодексу – зрада батьківщині. Постановою засідання особливої наради при МДБ СРСР від 28 лютого 1948 р. Шептицький Климентій Іванович, 1869 р.н., засуджений до 8 років виправно-трудова таборів із конфіскацією майна на основі статей 54-1А, 54-11 Кримінального Кодексу УРСР [20, арк. 9]. Після оголошення вироку, архімандрита відправили до Москви у внутрішню в'язницю МДБ СРСР. Зі спогадів про цю подію у житті о. Климентія, Й. Кла-

дочний згадував, що так само виглядали перші мученики та сповідники у римських в'язницях [4, с. 4].

10 березня 1948 р. помічник начальника відділу «А» Кривийцький зробив запит на ім'я заступника начальника в'язничого управління МВС СРСР Стефанова про призначення місця відбування терміну для ув'язненого [19, арк. 346]. 15 березня 1948 р. начальником тюремного управління МВС СРСР, полковником Волхонським видана постанова про скерування К. Шептицького у Володимирську в'язницю, керівником якої був підполковник Желваков [19, арк. 347].

Перебування о. Климентія у в'язниці описував у мемуарах київський лікар Орест Дворников. Він писав про те, що його знайомство з Климентієм Шептицьким справило велике враження на нього, позаяк це була високоосвічена, культурна й щира людина з великої букви [2, с. 7].

Аналіз архівних документів свідчить про те, що більшу частину свого перебування у в'язниці о. Климентій провів у медичному корпусі. На заявах, із проханнями дозволу про відвідування ігумена, завжди стоїть одна відповідь: *«Отказать»*. Його особиста справа була за № 751, однак який номер мав ігумен невідомо [2, с. 122].

25 лютого 1950 р. відділ «А» МДБ СРСР видав черговий наказ про його переведення до в'язниці м. Верхньоуральськ Челябінської області. Метою таких переміщень було фізичне виснаження засудженого. За невідомих причин наказ не було виконано, відповідно архімандрит продовжував перебувати у Володимирі [2, с. 121].

1 травня 1951 року о 21 год. 30 хв. лікарі Володимирської в'язниці констатували смерть о. Климентія Шептицького. Що ж стосується більш конкретних фактів смерті архімандрита, то варто звернутись до медичної довідки лікарів Володимирської в'язниці МДБ СРСР, у якій повідомлялося про те, що 1 травня 1951 р. о 21 годині у в'язничній лікарні помер в'язень Шептицький Климентій Іванович, 1869 року народження. Він перебував на стаціонарному лікуванні під лікарським наглядом із діагнозом загальний артеріосклероз, гіпертонія, декомпенсований порок серця, похилий вік. Хворий помер від слабкості серцево-судинної

системи [19, арк. 351]. Просто і зрозуміло, ніби й не було виснажливих допитів, в'язниці.

Похорон о. Климентія відбувся 3 травня о 3 год. ночі. Про процедуру захоронення розповідала В. Ларіна, колишня працівниця Володимирської в'язниці. *«Померлого роздягнули, обгорнули у простирadlo, взяли на ноші і винесли на міське кладовище, що знаходиться поруч в'язниці. Тіло кинули в задалегідь приготовану яму і засипали землею, не залишаючи жодних позначок»*. Варвара Іванівна стверджує, що до ями вкидали пляшечку із запискою, на якій вказувалося прізвище, дата народження і смерті [14]. Однак, перші спроби віднайти його тлінні рештки виявилися невдалими.

Широкий загал вперше дізнався про смерть К. Шептицького зимою 1955 р. з урядового вісника апостольського візитатора українців у Західній Європі. Часопис надрукував коротку біографію архімандрита Климентія наголосивши на *«богоугодному мученицькому житті у засланні, що повинно бути нам запевненням духовного і національного оновлення»* [17, с. 46]. Детальної інформації про смерть не було, вона ґрунтувалася на розрізнених спогадах ув'язнених, які дали можливість лише констатувати смерть К. Шептицького. Тому до кінця 1980-х років не було відомо точної дати смерті та місця поховання, лише висувалися певні припущення.

У липні 1989 р. комісія політбюро ЦК КПРС за додатковим вивченням матеріалів, пов'язаних із репресіями, розглянули запит і заяву громадянина ПНР Шептицького Яна Казимира, племінника ігумена, у якій було прохання повідомити дату і місце смерті та захоронення Шептицького Климентія Івановича. 26 липня 1989 р. комісія відповіла на запит констатуючи дату смерті [21, с. 93].

29 травня 1991 р. прийнята постанова про реабілітацію Климентія Шептицького. У ній зазналося, що *«матеріали додаткової перевірки будь-яких доказів винуватості Шептицького К. І. у здійсненні злочинів, передбачених ст. 54-1А, 54-2 Кримінального кодексу УРСР, не добуто. Таким чином, матеріалами справи встановлено, що в діях Шептицького К. І. немає складу злочину, передбаченого статтями 54-1А, 54-2 КК УРСР, і він був ув'язнений необґрунтовано»* [20, арк. 56-58].

До сьогодні невідомо, де похований Климентій Шептицький. Усі спроби, до яких вдавався архівно-реабілітаційний відділ управління Служби безпеки України у Львівській області з метою пошуків могили ігумена, залишилися безрезультатними. Працівники в'язничної адміністрації того часу не вели обліку могил та похованих у них в'язнів. Однак, пошуки продовжує організація «Володимирський некрополь». Монахи Унівської Лаври привезли з України кам'яний хрест з написом та фотографією Климентія Шептицького і встановили його біля в'язничної стіни, на місці поховання в'язнів [18, арк. 83].

У вересні 1999 р. Єврейська Рада України, за врятування євреїв посмертно присвоїла Климентію Шептицькому звання «Праведник світу» [18, арк. 90].

27 червня 2001 року Святійший Отець Іван Павло II Папа Римський під час свого приїзду на Україну проголосив Климентія Шептицького Блаженим, показавши цілому світові його геройську готовність радикально і самовіддано служити церкві і народу. Його життя і духовний подвиг – яскравий приклад мучеництва за Христову віру [1, с. 42].

12 липня 2007 року у день св. апостолів Петра і Павла, заклали і освятили наріжний камінь храму блаженних священомучеників Климентія та Леонтія за проектом архітектора Романа Сулика. Сакральна споруда відповідає місцевому ландшафтові, куполи спроектовано ідентично із монастирськими, тому церква гармонійно виглядає на тлі архітектурного ансамблю Унівської Лаври. 29 червня 2008 р. в день пам'яті українських новомучеників відбулося освячення новозбудованого храму [13, арк. 114].

12 листопада 2008 р. президент Польщі Лех Качинський у Варшаві вручив ієромонаху Венедикту (ігумену Унівської лаври) державну нагороду блаженному Климентію Шептицькому (посмертно) [13, арк. 122].

Отже, незважаючи на активний фізичний та моральний тиск, арешт, виснажливі допити, доноси, аморальну поведінку органів МДБ архімандрит Климентій Шептицький відкрито заявив про свою непримиренну позицію щодо переходу в православ'я, твердо відстоював не лише власні релігійні переконання, але і Греко-католицької церкви загалом, свідомо нехтуючи своїм здоров'ям і життям, заради віри, фактично протиставив себе тоталітарній

системі. Подвижницьке життя К. Шептицького є яскравим та показовим прикладом справжнього служіння Греко-католицькій церкві, щирого патріотизму, переконаності у справедливості своїх переконань, відстою-

ванні християнських моральних засад, незважаючи на складність ситуації, у якій опинився, коли Греко-католицька церква юридично радянською владою ліквідована, а його ув'язнено та засуджено.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баб'як А. Нові українські мученики ХХ ст. / Андрій Баб'як. – Рим, 1990. – 180 с.
2. Дворников О. Климентій Шептицький в моєй життєвій Орест Дворников // За вільну Україну. – 1993. – 28 січня.
3. Дмитрух С. Блаженний Климентій Шептицький про молитву у відроджених монастирях Студійського уставу / ієромонах Севастіян Дмитрух. – Л. : Свічадо, 2002. – 130 с.
4. Кладочний Й. А. Остання зустріч з о. архімандритом Климентієм Шептицьким. Рукопис / Йосиф Кладочний // Постуляційний центр беатифікації і канонізації святих УГКЦ у місті Львові.
5. Конашевич-Сагайдачний В. Зустріч. Документ історії / Василь Конашевич-Сагайдачний // Сучасність. – 1991. – № 3. – С. 67-72.
6. Кривуцький І. Зустріч з отцем архімандритом Климентієм Шептицьким / Іван Кривуцький // Архімандрит Климентій (Шептицький): Тематичний збірник Святопокровського жіночого монастиря Студійського Уставу. – Львів, 2001. – Вип. 9. – С. 73-75.
7. Марущак М. «Винним себе не визнаю» / М. Марущак // Мета. – 1995. – 18 серпня.
8. Мицько І. Святоуспенська Лавра в Уневі (кінець ХІІІ ст. – кінець ХХ ст.) / Ігор Мицько. – Л. : Свічадо, 1998. – 328 с., іл.
9. Новосад Р. Зустріч і спільне перебування з архімандритом Климентієм Шептицьким / Роман Новосад // Архімандрит Климентій (Шептицький): Тематичний збірник Святопокровського жіночого монастиря Студійського Уставу. – Львів, 2001. – Вип. 9. – С. 76-79.
10. Парашук І. Хто встане зо мною навпроти злочинців? (Пс. 94:16) / Ігор Парашук // За вільну Україну. – 1994. – 30 червня. – С. 5-6.
11. Пишкович М. Історія Свято-Успенської Унівської Лаври та студійського монашества / ієродиякон Мануїл Пишкович. – Львів : Свічадо, 2005. – 172 с.
12. Пікулик Н., Сенік Л. Климентій Шептицький – слуга Божий / Надія Пікулик, Любомир Сенік. – Л. : Свічадо, 1997. – 64 с.
13. Помер отець Климентій граф Шептицький, ігумен Студитського уставу // Урядовий вісник Апостольського Візитатора українців у Західній Європі. – 1955. – Ч. 1, січень-березень. – С. 46.
14. Спогади В. І. Ларіної. Рукопис / В. І. Ларіна // Постуляційний центр беатифікації і канонізації святих УГКЦ у місті Львові.
15. Чернописька В. Діяльність Климентія Шептицького в період німецької окупації (1941-1944 рр.) / Вікторія Чернописька // Волинські історичні записки: Зб. наук. пр. / Відп. ред. С. М. Міщук. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – Т. 5. – С. 250-255.
16. Чернописька В. К. Шептицький і студитські монастирі як осередки громадсько-культурного життя Східної Галичини (1912-1939 рр.) / Вікторія Чернописька // Часопис української історії / За ред. А. П. Коцура. – Київ, 2009. – Вип. 18. – С. 37-43.
17. Чернописька В. Церковно-релігійний комплекс УГКЦ під керівництвом К. Шептицького в період руйнування (друга половина 40-х рр. ХХ ст.) / Вікторія Чернописька // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія / За заг. ред. І. С. Зуляка. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – Вип. 1. – С. 141-146.
18. Архів Святоуспенської Унівської лаври (АСУЛ), ф. 15, спр. 2, арк. 478.
19. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), ф. 06, спр. 74978, Т. І, арк. 357.
20. ГДА СБУ, ф. 06, спр. 74978, Т. ІІ, арк. 73.
21. Шептицький Я. Отець Климентій Шептицький. Життєпис на підставі архівних матеріалів родини Шептицьких / Ян Казимир Шептицький. [пер. з пол. Надії Пікулик, Любомира Сеніка; пер. з франц. Жінет Максимович]. – Л. : Свічадо, 1996. – 93 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; д.і.н., професор **Ю. В. Котляр**.